

Fristad - en fristad också i framtiden?

Innehåll

Fristad - en fristad också i framtiden?	3
Fristads Hembygdsförening.....	3
Geografisk avgränsning	5
Kronologiska avgränsning.....	5
Metod	6
Det historiska landskapet	6
Naturhistoriska förutsättningar.....	7
Historisk markanvändning.....	7
Storskifte	8
Historisk betydelse	10
Industriell utveckling vid Mölarp.....	11
Historisk bebyggelse vid Fristads prästgård.	13
Lundagården.....	14
Sik	15
Sölebo	16
Fristads prästgård.....	16
Historisk infrastruktur	17
Sysselsättning	18
Dagens landskap, 1950–i dag	19
Dagens markanvändning.....	20
Dagens infrastruktur.....	20
Demografi.....	21
Ekologiska lokaler	21
Immateriellt kulturarv	22
Framtidens landskap	23
Referencer	24
Bilder:	24
Litteratur:	24
Kartor:.....	24

Fristad - en fristad också i framtiden?

Fristads socken har namn efter den gamla kyrkbyn. De första bosättningarna följde vattendämnarna, och i Fristad har Viskan varit betydelsefull liksom sjöarna Ärtingen och Öresjö. Viskan är alltså en viktig del i vår beskrivning, som kommer att omfatta Fristads kyrkby med omgivande områden i Viskans dalgång, i söder och norr. Vid Mölarp finns ett större naturreservat, och hela området är betydande natur- och kulturvärden inom ramen för Natura 2000 och kulturområden av riksintresse.

Fristads Hembygdsförening

Fristads Hembygdsförening vill visa på bygdens värden och dokumentera området. Föreningen bildades 1974, då förutvarande Fristads kommun gick samman med Borås kommun. Landsvägen breddades i samma veva, och två små stugor på sockenallmäningen flyttades undan. Ingen tog i samband med kommunsammanslagningen ansvar för detta, och då bildades Fristads Hembygdsförening för att rädda stugorna. Det var två ryggåsstugor i sydgötisk stil, Klockarebolet och Ekalyckan. Den sistnämnda är mest ålderdomlig, och skulle kunna vara från 1600-talet. Borås kommun ansåg inte stugorna värda att bevara. Hembygdsföreningen åtog sig att förvalta stugorna och har gjort så i 45 år.

Vidare var Mölarps kvarn vid Viskan i förfall, sedan den siste mjölnaren Ragnar Eckerström lämnat kvarnen 1968. Tillsammans med Fristads Naturskyddsförening inleddes ett arbete för att rädda kvarnen. Det lyckades, och på 1980-talet kunde kvarnen renoveras och sättas i skick, så att vi kan mala där. Det sker vid Mölarpsdagen, som arrangeras i maj varje år. Hembygdsföreningen köpte kvarnen av Skara stift år 2000.

Mölarps kvarn och såg har ägts av kyrkan sedan 1621. År 1618 gästade kung Gustaf II Adolf med sitt följe prästgården och kyrkoherde Sven Olofsson – i samband med ett ting i Långjum i Fristad, där ting hållits i ett par hundra år. Där fanns också Vedens härads avrättningsplats. En fogde anklagades för att ha förtryckt bönderna och blev sedan dömd till döden. Prästen Sven Olofsson fick ställa upp med mat och husrum och ville ha ersättning av kronan. Hans efterträdare Arvidus Hornius – Arvid Horn – fick då 1621 Mölarps gård och kvarn, som ägts av kyrkan in i vår tid. På 1990-talet avsattes Mölarps ö som naturreservat. Senare har detta reservat utvidgats. Redan år 1939 hade Kröklings hage med intressanta geologiska tappningsrännor blivit reservat, och nu fördubblade området.

Mölarps kvarn och vattenfall

Fortfarande ägde Skara stift ett område vid Lövåsens såg. Där fanns en ramsåg från 1910, och sågverksbyggnaden kom till i mitten av 1800-talet. Den höll på att förfalla. Hembygsföreningen ombads att försöka rädda sågen eller åtminstone åtgärda förfallet. Vi sökte pengar hos Länsstyrelsens byggnadsvårdsenhet och fick 250 000 kronor. Tio frivilliga anmälde sig att utföra arbetet, och det var fantastiskt, att den illa åtgångna byggnaden gick att rädda. Där har man lagt ner tusentals arbetstimmar i ett arbetslag med mycket god gemenskap.

Nu har vi både kvarndag och sågdag vid Mölarp samt nationaldag och utställningar i kvarnen. På sommaren serveras kaffe och våfflor både där och i hembygdssugorna. För ett par år sedan invigdes Skara stifts första samarbetsreservat vid Lövåsens såg av biskop Åke Bonnier. Stiftet äger fortfarande marken och har där också anlagt en kyrkstig, en vandringsled till kyrkan.

Hembygsföreningen ger vidare ut en årsskrift, Fristadsbygden på 60 sidor sedan 1978. Samma år började vi med att anordna en julmarknad vid hembygdssugorna, Lellemarten, den lilla marknaden. Där hade varit en del handel på allmänningen, när spannmålsbönderna från Skaraborg kom och sålde spannmål söderut.

Fristads Hembygsförening är en av de större i Västergötland med över 700 medlemmar. Föreningen samarbetar med Fristads folkhögskola om deras museum, som visas för skolklasser och allmänhet. I samband med 100-årsminnet av Astrid Lindgrens födelse 2007 påbörjades ett projekt med inbjudan till de lägre årskurserna i skolorna i dåvarande Fristads kommun. Kommundelsorganisationen har nu tagits bort. Temat för inbjudan var Emil i Lönneberga och hans tid, och vi dramatiserade gestalter som Krösa-Maja och mor Alma och även en bortglömd soldat från Fristad Hed fick vara med. Det var mycket populärt och i princip alla skolor har varit med i olika omgångar. Vidare har vi inrättat ett skolmuseum i prästgårdsflygeln och haft vandringar på vår kulturstig till Galgbacken, Tingkällan och andra platser. Vi har också haft andra vandringar och varje år en dagsresa och en kvällsutflykt.

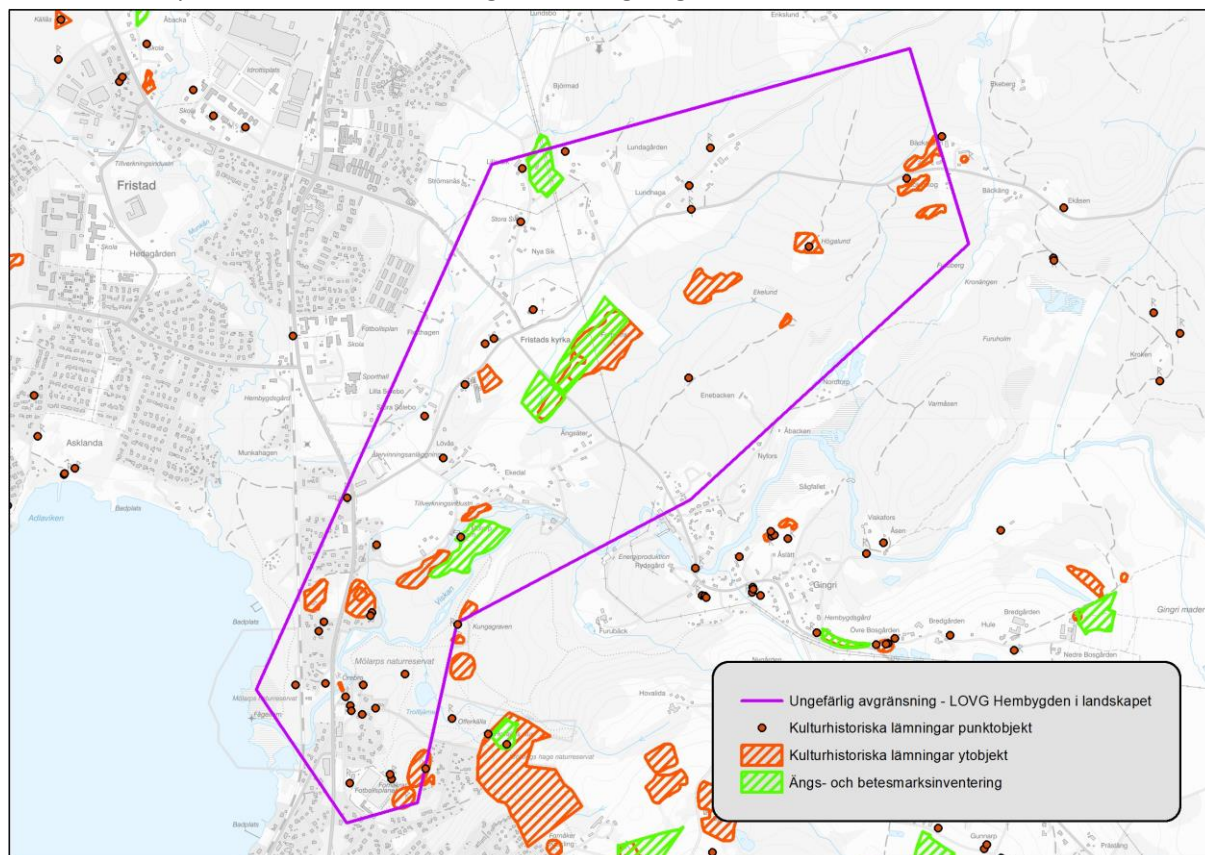
Föreningen blev år 2008 utsedd till Årets Hembygsförening av Västergötlands Hembygdsförbund, och De Sju Häradernas Kulturhistoriska Förening har utsett Fristads Hembygdsförening till Årets Kulturförening i Sjuhärad.

Lövåsens såg

Geografisk avgränsning

Vårt arbete i Fristads Hembygdsförening har varit mycket koncentrerat till Mölarp. För ett par år sedan arbetade en grupp från hembygdsföreningen och naturskyddsföreningen med att skriva en bok om Mölarpsreservatet under ledning av Ola Högberg. Där finns både natur och kultur.

Den lila linjen markerar den ungefärliga gränsen för området. De orangea objekten är kulturhistoriska lämningar och de gröna områdena är ängs- och betesmarksinventeringar.

Mölarp eller Mölatorp var en mer sekundär bebyggelse under kyrkbyn och hör därför ihop med den. Kom namnet till när den första kvarnen anlades i början av medeltiden? Redan 1380 bytte Bo Jonsson Grip bort två gårdar i Fristads kyrkby, Sik och Sölebo, samt en kvarn mot två andra gårdar. Kyrkbyn ligger på åsen vid kyrkan och avgränsas mot norr och Tärby vid Ekås. I slutningen ner mot Viskan några hundra meter norr om kyrkan har Skara stift sålt rättigheter till en bergtäkt, något som väckt stor opinion i hela bygden. Det är därför viktigt att visa på hela bygdens värden och att hela området hör samman.

Kronologiska avgränsning

Det är ganska lätt att se hur bygden vuxit fram med hjälp av bevarade fornminnen från både sten- brons- och järnåldern. Vid Mölarp finns en åker med en stor hållkista och på åkern har man gjort ett stort antal fynd av flinta. Det sägs att skolbarnen gick ut och plockade flinta, och fynden lär finnas på Borås museum. Demolerade hållkistor finns också vid prästgården. Nedanför hållkistan vid Mölarp finns en hålväg, och i närheten finns ett gravfält med domarringar, resta stenar och en hög. Många rösen finns i slutningen mot Viskan vid Ekås och gravfält eller lämningar finns vid kyrkan. De fyra stora byarna, kanske järnåldersbyar, har kring sig sekundär bebyggelse, där namnen slutar på -torp

eller -arp efter påverkan söderifrån. Torpnamnens ålder är omdiskuterad, kanske yngre järnålder eller tidig medeltid. Med tanke på dessa fornminnen vill vi följa bygdens framväxt.

Fristad nämns första gången i skrift år 1343 i ett brev, som finns i Svenskt Diplomatarium. Där nämns också gården Asklanda. Präster i Fristad som herr Eskil, curatus, på 1300-talet omtalas framåt i tiden, och sedan kommer protokoll från socken- och kyrkostämmor, husförhörlängder och kartor från skiften.

Mölarps ö med hamlade träd

Metod

Eftersom Fristads Hembygdsförening ansvarar för flera fastigheter i Mölarpsområdet och ett naturreservat inrättats, har det blivit naturligt att lyfta fram de värden som finns där. När det gäller Fristads kyrkby, kan vi göra nedslag i protokoll och kyrkböcker men kan inte göra någon systematisk kartläggning. Äldre kartor kan ge mycket information. Många intervjuer och reportage från bygden har publicerats i Fristadsbygden och i en bok från en studiecirkel, Fristadsbor berättar.

Det historiska landskapet

Ortnamnen berättar mycket om framväxten av det historiska landskapet i Fristads socken. Naturnamnen är äldst, så gamla att deras innebörd gått förlorad. Namnet på Viskan innehåller ett äldre ord "vis" som kan betyda rinna eller slingra sig. Den rinner ut i Öresjö, där "ör" betyder grus. Ordet finns också i området Sparsör vid sjöstranden. Den andra sjön i Fristad heter Ärtingen, tidigare Alpten, och "alpt" är ett fornsvenskt ord för svan. På sluttningen mot Ärtingen växte Arta by fram i anknytning till sjönamnet. De tre andra större bosättningarna var Längjum, det långa hemmet eller åsen, Komlösa, kumlet på ängen och Fristad. Nere vid Öresjö låg Asklanda, där efterleden kan betyda sluttningen mot sjön.

De tre efterleden -hem i Längjum, -stad i Fristad och -lösa i Komlösa hör till de äldsta efterleden i ortnamn, kanske från början av vår tideräkning. Efterleden -lösa är äldst och speglar ängens och betets betydelse. Boskapsskötsel var huvudnäringen. Förledet fri- i Fristad är svårförklarligt. Olika teorier talar om namnet Fredrik och om frid, vacker. Men man talade nog inte om att en bygd var vacker, och Fredrik är ett yngre namn och stämmer knappast med efterleden. Mer troligt är att platsen har med "fri" att göra. Kanske var det en fristad i den gamla lunden vid Lundagården, alltså någon typ av asyl eller fredat ställe. I Fristads kyrkby ingår Lundagården, Sik och Sölebo. Sik betyder sankmark, och området nedanför gården är mycket sankt. I Sölebo kan ingå ett äldre personnamn, Sule, som då var den förste ägaren.

Några hundra år efter byarnas tillkomst expanderade bebyggelsen, och namnen med -torp kom till. I södra Sverige slutar dessa namn på -arp, och denna influens har i vår bygd kanske kommit via vattenvägarna Ätran och Viskan, där de är ganska vanliga. Ofta innehåller ortnamnen namnet på den

person som först bosatte sig där eller hur det såg ut på platsen. Utanför Arta by grundade Sven Svenstorp och Sigbjörn eller Sibbe Sibbarp. Pave grundade Pavatorp eller Påtorp, som sedan blev släkten Gyltas sätesgård. Utanför Komlösa bosatte sig Anund i Annestorp, och utanför Långjum grundades Håstorp högre upp och Råstorp, kanske vid bygränsen. Utanför Fristad tillkom Mölarp med mölla eller kvarn. I Västgöotalagen finns en balk som handlar om huru mölla ska göras, och lagen är äldre än 1200-talet, då den skrevs ner. Så har de fyra bybildningarna också expanderat vidare, och ny bebyggelse kom på 1800-talet med torp och backstugor. Folkökningen på 1800-talet innebar, att både inägor och utmarker togs i anspråk, innan industrialiseringen och migrationen blev utvägar. Biskop Esaias Tegnér menade, att folkökningen berodde på ”freden, vaccinet och potäterna”. Under Fristads prästgård låg torpen Flotthagen och Grindstugan och under Mölarp fanns Kullen och Lurkås.

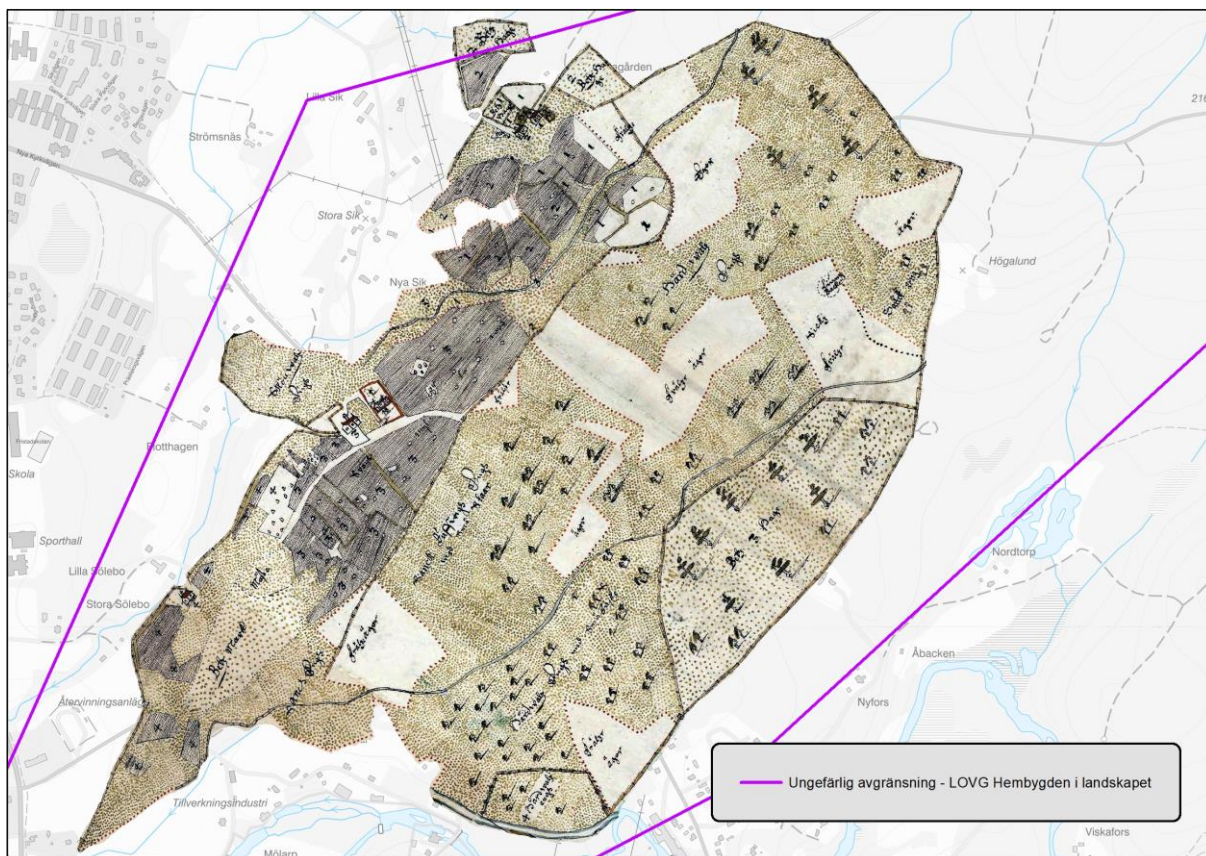
Runt Fristads kyrka har viss villabebyggelse växt fram i börja av 2000-talet. Flera av torpen har försvunnit. Andra har byggts om till moderna bostäder.

Naturhistoriska förutsättningar

Dalgångarna i Gingri med förgreningar har mycket intressanta istidslämningar. De har av geologer ansetts som norra Europas finaste tappningsrännor. Öster om Fristad stannade smältvattnet vid istidens slut upp och bildade något som kallade Toarps issjö. När kanten brast störtade vattnet ned mot Öresjö och orsakade de djupa tappningsrännorna, bl.a. i Kröklings hage med rik och unik växtlighet. Redan år 1939 inrättades här ett naturreservat, Kröklings hage, som nu har slagits samman med Mölarps reservat. På andra sidan landsvägen fortsätter reservatet mot Viskans utlopp i Öresjö, där det finns ett fågeltorn. Fågellivet är rikligt, och över sankmarkerna har spångar anlagts. Det totala reservatets areal är 65 hektar.

Historisk markanvändning

Fristad ligger i Vedens härad, ett av de sju häraderna i Sjuhäradsbygden, De övriga är Gäsene, Redväg, Ås, Bollebygd, Mark och Kind. Härad är en gammal administrativ indelning och kan ha med försvar att göra. Veden betyder ”det skogrika häradet”. En geometrisk avmätning finns från år 1646 med rubriken ”Ween häradt och Fristadhs socken”. Det finns flera kartor från 1600-talet av Kettil Claesson, som en tid bodde i Gretlanda by i Rångedala socken. På den geometriska avmätningen ligger kyrkan och prästgården på nuvarande plats. I söder ligger Sölebo och i nordöst Lundagården med flera byggnader. Norr om kyrkan finns åkermark. Strax intill kyrkan ser det ut att vara ett stenrös mitt i åkern, och det har berättats, att när kyrkogården senare utvidgades mot norr, kördes stenhögar bort.

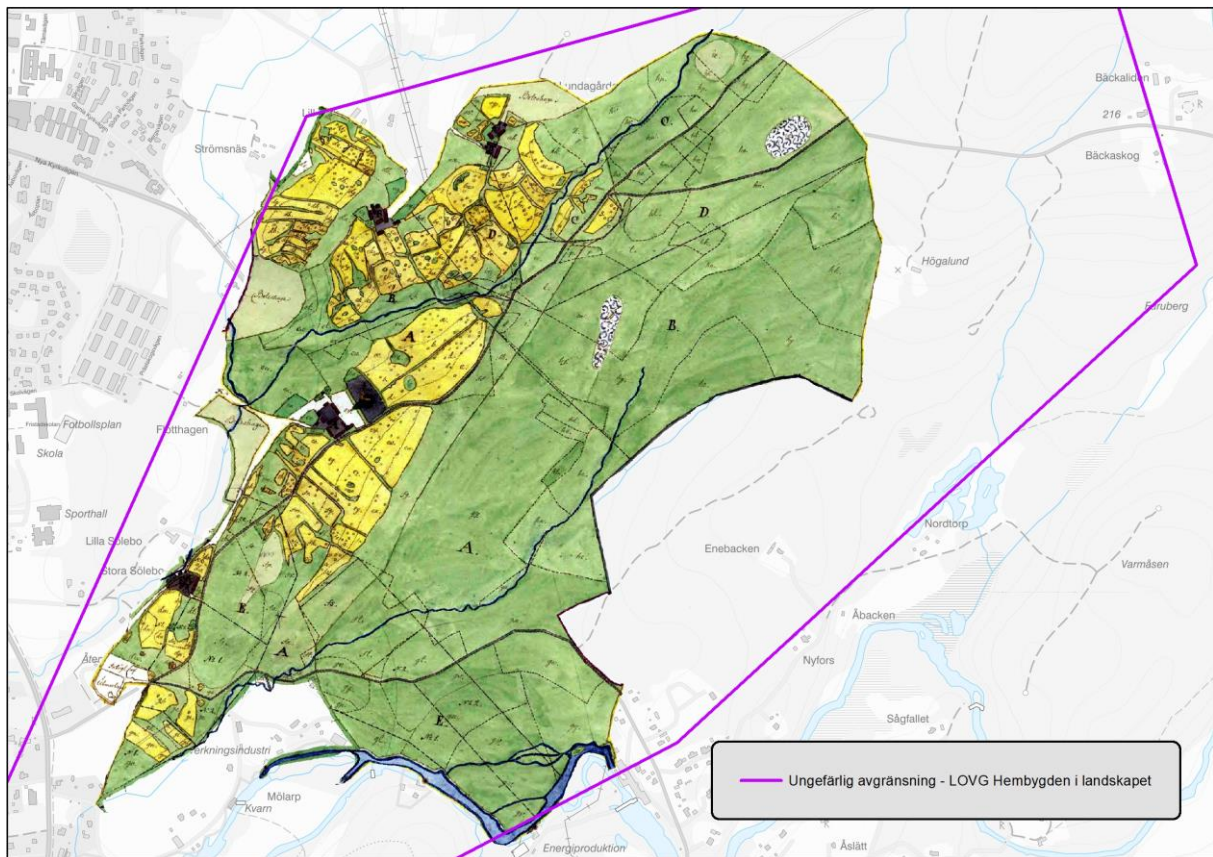

Bearbetad och rektifierad geometrisk avmätning över Fristad kyrkby från 1646. Det bruna är åkermark. Grönt är äng eller betesmark.

Vid Lundagården finns två beteshagar. Ibland hade man hästhage och kalvhage nära gården, eftersom hästar och kalvar inte betade på utmarkerna, som korna gjorde. Det fanns också vanliga åkrar mellan Lundagården och kyrkan och en stor åker öster om Prästgården. Söder om Sölebo finns åker och mitt emot gården betesmark, en kulle som finns kvar och där gården Lövås ligger. Åkrarna är inhägnade, och på andra sidan hägnaden finns mycket ängsmark, innan utmarken mot Gingri tar vid. På vissa ställen finns frälseägor insprängda. Gården Sik var frälsegård. Brukningssättet var ensäde.

Storskifte

År 1796 utkom en storskifteskarta över "Fristad Prästegård, Sik, Östre och Västre Lunnagårdarne och Sölebo Storegården. Kartan är upprättad av Anders Radelin, och lantmäteriet ägde rum åren 1795 och 1796.

Bearbetad och rektifierad storskifteskarta över Fristad kyrkby från 1796. De gula områdena är åker och de gröna äng och betesmark.

Kyrkan och prästgården ligger kvar på de gamla platserna. Det verkar som om prästgården ligger med långsidan mot vägen och två flyglar framför mot gårdsplanen. Där ligger sedan ladugårdar och ekonomibyggnader i fyrkant. Sölebo Storegården eller senare Stora Sölebo ligger på samma plats som tidigare mitt emot kullen vid Lövås, men bakom gården finns ytterligare bebyggelse, troligen Lilla Sölebo. Östra och Västra Lundagården ligger också på tidigare plats, men gården Sik har tillkommit på denna karta. Den gränsar mot soldattorpet Björmads ägor. Torpet är utsatt på kartan, och även väster om prästgården finns en stuga. Nere vid Mölarp finns vid Viskan en kvarn och bortom kvarnen en såg. Både vid Lundagården och Sik finns beteshagar liksom på Sölebos ägor mot Gingri.

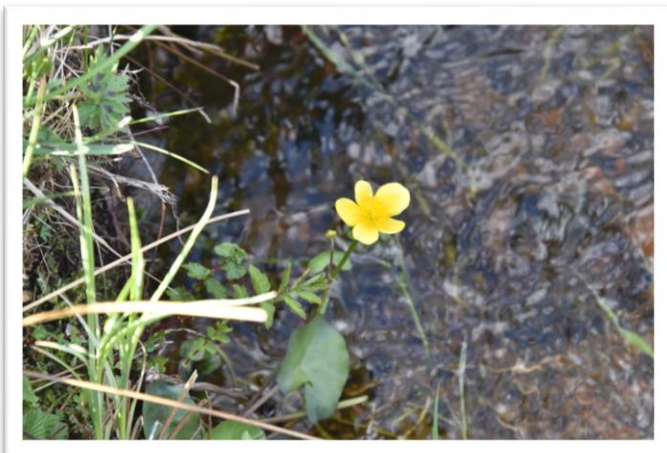
Genom landskapet rinner två bäckar, Sikabacken och Sölebobäcken. Vid Sölebobäcken anlades vid mitten av 1800-talet ett brännvinsbränneri och ett potatismaleri, där det finns rester kvar. Där landsvägen korsar Sölebobäcken fanns ett vattenställe, där landsvägsfarande vattnade sina hästar.

Åkrarna har skiftats, och på varje gård har man sina åkrar i anslutning till gården. Österut finns som förut ängar och beteshagar. Norrut finns samfälld mark. Vägen går som i dag förbi kyrka och prästgård upp mot vägskalet, där den delar sig mot Komlösa respektive Tärby. Vägen mot Gingri viker av nedanför kullen vid Lövås upp mot Sölebo Storegårds beteshage. I dag finns den dreven kvar, även om Gingrivägen nu har annan sträckning. Norr om den finns en beteshage tillhörande Fristads prästgård.

Åkrarna låg närmast gårdarna och på inägora. Där fanns också ängsmark och längst bort fanns utägora med betesmark och skogsmark. Djuren fick ofta beta på skogen. De samlades på fätån

utanför byn och drevs sedan på dreven till utägorna och skogen, kanske av någon vallpojke eller vallflicka. Dreven till utmarken mot Gingri finns fortfarande kvar med stenmurar på båda sidorna. Den ingår i den kyrkstig, som anlades i samband med naturreservatet och sköts av Skara stift.

Åkermarken ligger kvar på samma plats i dag, men mer ängsmark är naturligtvis uppodlad. Betesmarken mot Gingri utnyttjas för hästbete. Där finns rösen och fossil åkermark.

Kabbeleka

Vid Viskan fanns kvarnar och sågar vid Krökling och Mölarp. På kartan från 1600-talet anges två kvarnar, Fristads vattenkvarn uppströms nuvarande kvarn och Lundagårdarnas vattenkvarn strax ovanför vattenfallet vid Krökeslund. I Kvarnkommissionens handlingar från 1697 är Krökeslund eller Kröklings kvarn upptagen som en skattlagd fotakvarn, alltså skvaltkvarn. En fotakvarn eller skvaltkvarn fanns förr nästan vid varje gård, så fort det fanns någon vattenkraft. Kvarnar med vattenhjul var ofta tullkvarnar. Bönderna kunde komma dit och mala sin spannmål, men lämnade en liten del spannmål som betalning.

Historisk betydelse

Mölarps kvarn köptes år 2000 av Skara stift, som hade haft den i sin ägo sedan 1600-talet. Hur långt tillbaka i tiden som det har funnits en kvarn vet man inte, men en kvarn under Fristads kyrkby omtalas år 1380. Före år 2000 arrenderade hembygdsföreningen kvarnen av Skara stift, och en renovering ägde rum 1984 i form av arbetsmarknadsåtgärder. Då skrev antikvarie Thomas Engel: "Kvarnens ursprungliga plats var ca 300 m ytterligare uppströms, men den flyttades vid mitten av 1800-talet till sin nuvarande plats. Från början malde man med tre stenar, men av dessa finns i dag endast två kvar. Den äldre kvarnen är uppförd av timmer. En tillbyggnad av sekunda utskottsvirke uppfördes under 1930-talet, vari en ogrästriör eller rensmaskin installerades."

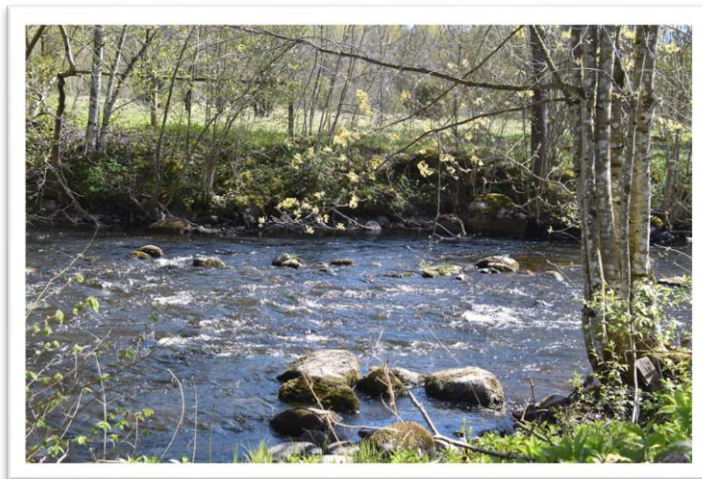
Nuvarande kvarnbyggnad är troligen från början av 1800-talet och byggdes nog med vertikalt stående vattenhjul. I en dombok från 1858 anges kvarnen vara 11,75 alnar lång (ca 8 m), 10 alnar bred (7 m) och 7,5 alnar hög (5 m). Den hade två par stenar med tullrättigheter, men förre arrendatorn av prästgården C. P. Pettersson i Sik hade utan tillstånd lagt in ytterligare ett par stenar. I början av 1900-talet byttes vattenhjulet ut mot turbiner, men i början av 1990-talet byggde

Mölarps damm

medlemmar i Fristads Hembygdsförening ett nytt stort vattenhjul, som nu driver kvarnen.

Kvarnen har tre våningar, och i nedre botten av kvarnen maldes potatis till potatismjöl. På andra sidan Viskan byggdes ett torkhus med öppen spis för torkning av potatismjölet. Nya siktar också för finsikt installerades 1938, och kvarnen var i bruk fram till 1968. I början av 1900-talet fanns också en benstamp i kvarnen. Mjölaren bodde i mjölnarebostaden på Mölarps gård. Den var uppförd 1895 men brann ner, och en ny byggnad är uppförd.

Viskan vid Mölarp

Troligen uppfördes kvarnbyggnaden av prosten Olof Reinholdsson i Fristad, död 1821. Han lät anlägga flera vadmalsstamper vid Mölarp, som mest åtta stycken. I husförhörslängden från och med 1807 finns Mölarps stamp med. Där fanns en stuga, där stamparna bodde, och de är namngivna. När prosten Reinholdsson dog 1821, såldes stamparestugan till socknen och blev sockenstuga. Länsman Hallman på Åsslätt ombesörjde detta. Den förlängdes med fyra meter och flyttades till nuvarande parkeringsplats vid kyrkan, där den uppfördes med långsidan mot vägen. Där kunde man samlas till sockenstämma, och där var småskola fram till början av 1930-talet, då Majängens skola uppfördes. I sockenstugan var Emma Johansson lärare från 1886 till 1926. Sedan kom Tholda Svensson. Skolbarnen tågade med flaggor i täten från den gamla till den nya skolan på Majängen år 1931. Timret i sockenstugan användes sedan vid uppförandet av ett hus vid Skalle.

Industriell utveckling vid Mölarp

På 1800-talet ser vi en industriell utveckling vid Mölarp med vattenkraften som drivkraft. Troligen fanns det tidigare flera sågverk, där det sågades till husbehov. År 1828 har Mölarps såg blivit skattlagd enligt ett sockenstämmoprotokoll.

År 1865 anlade Per Gustaf Andersson på Lövås en ramsåg vid Sågfallet på mark, som arrenderades av kyrkan. Den kallades Lövåsens såg, och redan tidigare hade Pege Andersson uppfört en snickerifabrik i flera våningar. Flera arbetare är enligt kyrkböckerna skrivna där. Pege Andersson var gift med Karolina Johansdotter från Sölebo och byggde ett ståtligt hus på kullen vid Lövås. Det skulle bli det största och ståtligaste huset i Fristad. Han var son till mjölaren vid Risbro kvarn i Gingri, Anders Lorentzon. Längre upp vid Viskan fanns förutom Risbro kvarn även Bykvarn och Nykvarn.

Pege Andersson var entreprenör och anlade tegelbruk vid Skalle, byggde tröskverk och var en kulturpersonlighet i bygden. Han dog hastigt inte 50 år fyllda, och hustrun Karolina och sonen August drev sågverket vidare. Där fanns också en spånhyvel. Sågen har varit i bruk in i vår tid men förföll. Fristads Hembygdsförening fick propåer att försöka rädda sågen, och ett omfattande arbete började år 2016 med ett 10-tal frivilliga. Många menade, att det var omöjligt att rädda sågen, men nu är den renoverad och ramsågen i bruk efter ett omfattande arbete.

Längre ner efter Viskan uppförde ägaren av Mölarps gård Anders Persson i början av 1880-talet ett sågverk, som på 1920-talet moderniserades av efterträdaren Otto Bylander. Den hade också ramsåg

och spånhyvel. Nära sågen byggdes en ottomanfabrik omkring 1930. Den flyttades till samhället och efterträddes av Svenska Ledstångsfabriken, som brann ner 1949. Även sågen brann på 1960-talet.

På 1890-talet etablerades Fristads Snickerifabrik av bröderna Anton, Julius och Albin Andersson vid Kröklings kvarn. Deras far var klockaren och predikanten Anders Petter Andersson, från Närke. De var engagerade i frikyrkorörelsen som många andra från den trakten. "Ljurska-mjölren" hade där med många andra startat en väckelse- och nykterhetsrörelse.

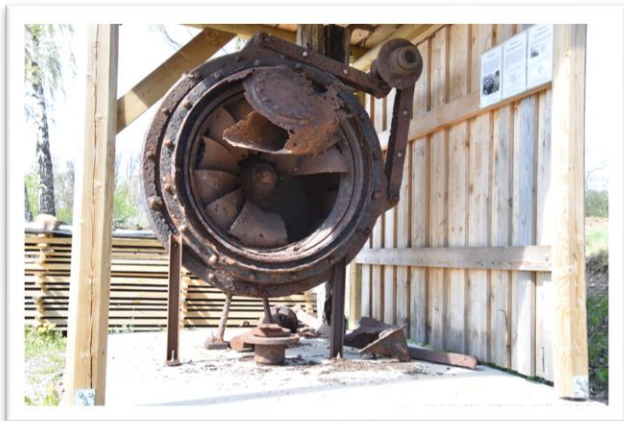

Viskadal vid Kullen

Vidare fanns vid kvarnen en yllefabrik och spinneri och en fabrik för leksakstillverkning, som startades av mjölnaren Claes Dahlkvist från Täfteå, som efterträddes av sonen Harry Dahlqvist, frikyrkopredikant och mjölnare.

Snickerifabriken, yllefabriken och spinneriet samt kvarnen brann ner år 1904. Snickerifabriken byggdes upp igen lite längre ner vid Mölarp. Omkring 1910 var det 45 anställda, och fabriken kunde leverera alla slags snickerier. Där fanns två hyvelmaskiner, klyvsåg, planhyvel, tappmaskin, putsmaskin samt många olika mindre sågar och fräsar. På 1970-talet flyttade fabriken till Fristads samhälle. Mitt emot Lövåsens såg finns fortfarande det vita huset kvar, som en gång var kontor. Där bodde Anton Andersson, och bakom huset hade ett missionshus uppförts. Där hölls gudstjänster och söndagsskola. Missionshuset brann ner i början av 1940-talet, då militärer var förlagda till Mölarp.

Ett 20-tal meter norr om Mölarps kvarn byggdes 1887 ett mejeri, och där bedrevs mejerirörelse, först av mejeristen Jöns Larsson och sedan av mejeristen Johan August Olsson. De flyttade till Borås. På andra våningen hade J.A. Olsson startat en mössfabrik, som sedan blev Olssons Mössfabrik i Borås. Svarvare Linus Johansson tog över huset, men omkring 1920 byggde han ett svarveri med eget vattenhjul på andra sidan Viskan. Det berättas, att man kunde fiska från fönstret i mejeriet och ha stekpannan färdig för fisken.

Den gamla turbinen vid Lövåsens såg

Mölarps gård innehades av Otto Bylander, som byggde boningshus 1925 och ny ladugård 1941. Arealen var 10 ha åker, 33 ha skog och 10 ha betesmark. Denna omfattade också Mölarps ö där kor och hästar betade. På ön hade gården en smedja, där Valla-Kalle, Karl Augustsson, arbetade. Där fanns också ett hönsbarn, där mjölnarhustrun hade sina höns. Hitom kvarnen fanns ett svinhus för ett 20-tal svin. Från potatismjölstillverkningen kom restprodukter, som användes som svinfoder. Svinhuset eldades upp 1994, och

där finns nu naturreservatets parkering.

Vid Mölarps kvarn växte i slutet på 1800-talet upp en stugbebyggelse. Där bodde bl.a. arbetare vid fabriken och kvarnen. På Viskadal bodde handlaren Karl Peter Lundberg med tre döttrar, som var sömmerskor. De omtalas som "flickorna på Kullen". Dessa små stugor har moderniserats och är fortfarande bebodda.

Vid Lövåsens såg låg antagligen tidigare ett torp som kallades Kullen. Innehavaren Jonas Andersson står 1859 åtalad för olaga brännvinsutskänkning på Fristad Hed. Hans dotter Maria Jonasdotter fortsätter som ung änka marketenteriet på Fristad Hed. Hon lämnade på 1870-talet Kullen och byggde ett av de första husen i Fristads stationssamhälle, som hon gav namn efter sig själv, nämligen Mariedal. Det står vid vägkrysset mitt i Fristad och blev senare café och restaurang och finns kvar, starkt ombyggt.

Längre bort mot landsvägen fanns Mölarps tå, även kallat Lurkås. År 1890 skiftades Mölarps och Fristads prästgårds gemensamma skogs- och hagmarker. Då kom torpet Lurkås att tillhöra Fristads prästgård. Torpet fanns redan på 1700-talet. Ända in på 1900-talet gjorde Evert Palmvist dagsverken på Mölarp för torpet, men det friköptes 1961. Både från Lurkås och från Mölarps gård emigrerade flera i syskonskarorna till Amerika, och släktingar har återkommit till sina rötter.

Som ersättning för Lurkås överfördes torpet Gatan i Sparsör till Mölarp. Under Mölarp och sedan prästgården låg också torpet Oshagen vid "oset", Viskans utlopp i Öresjö.

Historisk bebyggelse vid Fristads prästgård.

Nuvarande prästgård i Fristad byggdes 1825, och kyrkan invigdes 1850. Den tidigare kyrkan låg snett framför nuvarande ingång till kyrkan. Fortfarande finns två gravhällar kvar på sina ursprungliga platser på kyrkogården. Under golvet i främre delen av långhuset begravdes Åke Soop, herre till Påtorp, år 1618 och hans hustru Ingegerd Gylta, den sista av Gylta-släkten, som ägt Påtorp sedan 1300-talet. Den var en av de mest framstående släkterna i Sverige under 1400-talet, med riksråd och lagmän.

Fristad kyrka

Vid kyrkporten ligger en häll över den siste manlige släktmedlemmen, Peder Gylta, som dog 20 år gammal år 1580. En annan häll erinrar om hans farmor Brita Bielke och hans faster Katarina Gylta, den sista abbedissan i Vadstena kloster. Hon höll Gustaf Vasa stången och var abbedissa i 40 år fram till 1590-talet. Gylta-släkten hade hela unionstiden förbindelser med klostret och tog sin tillflykt dit, om man hållit på fel häst i unionsstriderna.

Gravhäll finns också kvar på sin ursprungliga plats över häradshövdingen Anders Olofsson Oxehufvud till Uddetorp, död 1618 och begravd under den gamla sakristians golv. Han var häradshövding i

Vedens härad, och i hans hem uppfostrades hans hustrus barnbarn Lennart Torstensson, blivande general och guvernör.

Om den gamla kyrkan vet vi inte så mycket. Den byggdes till på 1600-talet. Altartavlan från mitten av 1700-talet, bekostad av Påtorps ägare, finns kvar i nuvarande kyrka. Vidare finns det en del inventarier från Gingri gamla kyrka. Den nya kyrkan byggdes gemensamt med Gingri och båda de äldre kyrkorna raserades.

I början av 1800-talet efterträddes prosten Olof Reinholdsson av prosten Anders Bjursten, sedermera riksdagsman. Han lät bygga nuvarande prästgård 1825 och drev sedan också frågan om en ny kyrka. En ritning till en korskyrka godkändes av Oscar I, men kyrkobyggaren Per Pettersson från Tån i Sandhult byggde sedan ändå kyrkan i gängse 1800-talsstil. Han byggde sammanlagt ett 20-tal kyrkor, bl.a. i grannsocknarna Rångedala och Sandhult.

Prästgården har två flyglar, troligen från samma tid. Bakom prästgården finns en stor hög, som tidigare lär ha undersökts. På storskifteskartan från 1790-talet ser det ut som om den gamla prästgården låg med långsidan utåt vägen och ekonomibyggnaderna framför den i en fyrkant.

Mellan kyrkan och prästgården ligger i dag den gamla arrendatorsbyggnaden med ladugård, där i dag pellets pannan för uppvärmning är inrymd. Ett gammalt fårhus, troligen från 1700-talsbebyggelsen, har rivits för några år sedan. Prästen brukade själv driva jordbruket långt fram i tiden, och arrendatorerna kom mot sekelskiftet. Ibland ingick det i arrendatorns uppgifter att vara kusk och att köra likvagnen vid begravningsprocessioner.

I prästgården fanns mycket tjänstefolk och dagsverkare. Fristad och Borås hade samma kyrkoherde från 1630-talet till 1860-talet, och han bodde i Borås. Omkring 1860 blev Fristad ett eget pastorat. Tidigare bodde bl.a. komminister Magnus Frykner i prästgården. Prästen Ericus Stakberg i början av 1700-talet verkar ha bott i Stora Sölebo enligt kyrkböckerna. En gravtumba på kyrkogården kallas Sölebo-graven, och avbildade på hällen finns ett äkta par, där mannen ser ut att kunna vara präst med tanke på klädsel.

Prästgården är nu renoverad och används som församlingshem, men i prästgårdsflygeln kan man se tidigare användning. På andra våningen fanns spannmålsmagasin för utdelning av spannmål till behövande under 1800-talet, och bingarna finns kvar. När vi där ville inrätta skolmuseum, fick hela taket göras om, eftersom det var ruttet av spannmålen som legat ovanpå. I flygeln fanns också bryggghus och drängstuga.

Lundagården

Västra Lundagården tillhörde kyrkan, medan Östra Lundagården var underofficersboställe vid Vedens kompani, Älvsborgs regemente, och alltså en kronogård. Där bodde fältväbeln, som hade som uppgift att hålla ordning på soldaterna, alltså ett slags militärpolis. År 1826 byggdes ett hus "enligt ortens sed", en parstuga med vardagsstuga, gäststuga och kammare. På vinden kunde ett par rum inredas, men det fick fältväbeln själv bekosta.

I Fristad fanns även boställen för kaptenen vid kompaniet på Rölle gård och för furiren eller sergeanten på Storegården i Längjum.

Prästgården

Under Västra och Östra Lundagården fanns flera torp. Under Västra Lundagården fanns torpet Bäckaskog vid landsvägen Fristad – Tärby. Det uppodlades av Gustaf Wall, tidigare soldat under Sik. Hans efterträdare, Valla-Kalle, Karl Augustsson, uppförde en smedja på andra sidan vägen. Han flyttade också äldre byggnader från Lundagården och uppförde dem vid smedjan.

Varje gård fick vid skiftet oftast en bit skog nära gården, hemskogen, och ett

skogsområde längre bort, utskogen. Torp togs först upp i hemskogen men sedan också i utskogen, när människor behövde mer jord att leva av. Gårdarna kunde inte delas mer, och hemmansklyvning förbjöds. Gårdarna i Fristad fick skog i den gamla allmanningsskogen Öreskog väster och öster om Öresjö. Öster om Öresjö hade Lundagården ett högt beläget torp, Klinten. Det är ett av Fristads äldsta torp, som omtalas redan 1730. Det var traktörställe eller kanske lönnkrog vid vägen mot Borås. År 1777 mördades innehavaren Annika av soldat Sven Andrade, som ville ha pengar. Han dömdes att mista högra handen, halshuggas och steglas, vilket skedde följande år, säkerligen på Vedens härads avrättningsplats i Långjum i Fristad. Man kastade sedan upp stenar och kvistar till ett s.k. varp, och ett torp i närheten benämndes Varpeliden, ett namn som finns kvar än i dag.

Östra Lundagården hade sin utskog eller utmark öster om Öresjö i Sparsör söderut. Där byggdes år 1899 ett hus på ett område som omfattade 1/24 mtl. Det finns fortfarande kvar i släkten.

På Östra Lundagårdens hemskog anlades på 1870-talet torpet Högelund. Ca 100 år senare brann huset, och husplatsen övergavs. Den ligger nu inom det område som ägs av Skara stift, och stiftet har sålt rättigheter till en bergtäkt i slutningen ner mot Viskans dalgång. Detta har väckt mycket oro i bygden, och ärendet ligger nu hos Länsstyrelsen för prövning.

Sik

Sik är ett ord som betyder sankmark. Området väster om kyrkan var sankt och kallades "Sumpera", innan det övergick i den sandiga marken på Fristad Hed. Där hade Älvsborgs regemente sin övningsplats år 1797–1914, då knektarna avtågade till kasernerna i Borås. År 1863 invigdes järnvägen Borås–Herrljunga, och stationen i Fristad förlades till utkanten av heden. Området öster om stationen, "Sumpera", tillhörde alltså Sik. Och det är på Siks marker, som Fristads stationssamhälle växte fram. Siks gård köptes vid mitten av 1800-talet av Carl Peter Petterson från Komlösa, och han byggde på Siks marker Furulunds värdshus eller Gästgivaregården mitt emot stationen. De resande behövde ju mat och dryck. Han var gift tre gånger, och de två första fruarna dog i barnsäng. I de tre äktenskapen föddes 19 barn. Många av dem förblev fristadsbor, startade affärer och bidrog till framväxandet av Fristads samhälle. "Varför ligger kyrkan så långt från Fristad?" frågar man ibland. Egentligen är det ju tvärtom! Kyrkan fanns där kanske 800 år tidigare.

Det fanns ett par gårdar i Sik, och på en av dem stod den gamla parstugan kvar långt fram i tiden. Under Sik fanns det förutom de nya fastigheterna i samhället flera torp. Siks soldattorp nr 1186 vid

Vedens kompani har en lång soldatlängd. Det kallades Björmad, troligen efter "bjur", bäver, och torpet ligger vid sankmark. I Karl XII:s krig stupade två soldater från Sik, en vid Retusaari i Finska viken, där många soldater drunknade, och en i slaget vid Helsingborg 1710, då regementet starkt decimerades.

Nära kyrkan fanns torpen Aspelund och Bergesdal. Det senare står kvar obebott. På Aspelund bodde Lovisa Sahlberg, som gifte sig med Fristads förste skollärare Per Widell. I boken "Skolmästaren Per Widell" berättar Widell i sin dagbok om deras romantiska möten i en berså eller "grotta", som anlades på Aspelund

Sölebo

Mitt emot Aspelund på andra sidan vägen låg torpet Kyrkäng strax bakom kyrkan.

Ekelund, Furulid och Furuslätten var andra torp under Sik. Furuslätten låg i korsningen Asklandavägen-Askvägen. Där bodde Lappa-Janne, som var inblandad i en långvarig rättegång om mordet på Kvarnel omkring år 1850 men blev frikänd.

Många av de nybyggda husen i Fristads samhälle fick egna namn, Brunnslund och Bäckäng, Hagaskog och Furudal, Sikelund och Skogsback, Elvidelund och Mariedal.

Sölebo

Den äldsta bebyggelsen under Sölebo är en stuga på utmarken på Öreskog, som uppfördes av avskedade soldaten Bengt Lindeblad. Han hade förut bott på Lindsör i Sparsör men var efter avskedet husvill. Åborna i Stora Sölebo gav honom då tillstånd att bygga en stuga på deras utmark, som fick namnet Elverås eller Elverkärr 1791. Det sägs, att man där såg älvorna dansa. Samma namn fick en banvaktsstuga, senare kallad Annero, som uppfördes på platsen, sedan den förra stugan rivits.

Lägenheten Annelid vid landsvägen uppfördes på 1890-talet och skulle bli bostad åt Anna Pettersson, som arbetade på Lövås. Sedan kom soldatparet Parad, och senare drevs där kioskrörelse.

På andra sidan landsvägen vid Skalle låg Furubacken, som innehades av soldaten Per Johan Sundén.

Torpet Hagalund ligger vid slutet av dreven från Fristad till utmarken mot Gingri. Det ägdes av förut nämnde Per Gustaf Andersson på Lövås, som hyrde ut stället. När han dog, flyttade hustrun Karolina dit med sonen August, som ägde Lövåsens sågverk. Senare ägare blev Hilda Svantesdotter, som tjänat piga på Lövås och hennes son redaktör Karl Nilsson och dennes maka Annie. Karl Nilsson var journalist och författare och har givit ut diktsamlingen Offermynt. En del dikter är tonsatta.

Fristads prästgård

Fristads prästgård drevs som jordbruk av prästen själv. Det innebar, att det också fanns torp under prästgården. Ett av de mest spektakulära namnen harr torpet Intet nära landsvägen vid Örebro över Viskan. På andra sidan vägen låg Slättängs tegelbruk. Namnet Intet lär ha tillkommit, när den förste

torparen var uppe hos prosten Noreus i Fristad, och torpet skulle ha ett namn. Inget av de föreslagna namnen passade, och torparen sade: "Inte det namnet!". "Då får det heta Intet!" sa prosten. Och så blev det. Torparna där fick heta Inte-Lars och Inte-Sven. Ett av torpen innehöll två bostäder, och när den ena familjen flyttade, tog de med sig sin del av huset. Längre ned i backen låg en backstuga, som verkligen var belägen nere i backen och hade jordgolv.

Andra torp under prästgården var Enebacken och Flotthagen. Nedanför prästgårdens gödselstad växte gräset mycket bra, när gödseln flöt dit, och det blev en "flöthage". Därav lär namnet ha kommit. En torpare lär ha blivit osams med prosten och flyttade då torpstugan till granngården Sölebo och gav den namnet Grönelid.

Slutligen fanns ett torp vid vägen mot Gingri, alldeles vid socken- och häradsgränsen. Det kallades Grindstugan, för det fanns en grind över vägen. Innehavaren gjorde ett dagsverke i veckan i prästgården. Där bodde först kyrkstöten och kyrkvaktaren "Flint-August". Sedan bodde där kusken Lindén, som blev trädgårdsmästare hos Rydins på spetsfabriken i Gingri. Sonen Gunnar Lindén drev senare café i Fristad, "Fiket".

Historisk infrastruktur

Viskan var från början vattenvägen och den viktigaste faktorn för orientering i landskapet. Antagligen var Viskans vattenstånd mycket högre. I boken "Naturreservatet i Mölarps ö" gör Ola Högberg en del reflektioner omkring detta. Efter istidens slut för ca 13 000 år sedan kan Öresjöns yta ha stått så högt, att vattnet gått långt upp i Fristad i Munkåns och Svensåns dalgångar. Mölarps ö låg under vatten för 4000–5000 år sedan, alltså på hällkistornas tid hade vattnet sjunkit, men vattnet gick ändå upp mot Mölarps ö. Man kan tänka sig att vattenvägarna utnyttjades i stor utsträckning. I slutningen mot Viskan på vägen mot Tärby finns ett 10-tal rösen, troligen från bronsåldern. De skulle antagligen kunna ses av dem som färdades på Viskan. I Asklanda ovanför Öresjö finns också i slutningen ett stort bronsåldersrös, som skulle kunna ses från sjön.

Vägarna från kusten i söder följde floderna Viskan och Ätran. Ätraleden gick genom staden Bogesund, nu Ulricehamn, där Storgatan kan vara en del av denna vägförbindelse. Den gick norrut genom Redvägs härad mot Falan. Redan ca 3 000 f. Kr. kom säkerligen människor söderifrån och grundade megalitkulturen med de stora megalitgravarna, bl.a. gånggrifterna vid Karleby. När det var krig på 1500- och 1600-talet lär krigsmateriel och soldater företrädesvis ha skickats på Ätraleden mot Halland, eftersom den vägen var bättre.

I Fristad delade sig Viskaleden. En led gick upp mot norr. Landsvägen vek vid Skalle av mot Fristad och gick på åsen förbi Mölarps kyrka mot Tärby och Varum och följde Viskans övre lopp. I Timmele gick den ihop med Ätraleden, och en väg gick därifrån till Jönköping. Området mellan Viskan och Ätran var mycket viktigt ur strategisk synpunkt, och där fanns under medeltiden Hökerums län. Där byggdes många borgar, och där uppstod många adelsätter. I Tärby fanns gästgivargård och boställe för häradshövdingen, och orten var ett centrum mer än omgivande socknar och har gamla anor med en välbevarad medeltidskyrka. Där finns också många järnåldersgravar, och en av dem har grävts ut. Den innehöll många gravfynd med romersk härstamning och tyder på förbindelser med det romerska riket på 200-talet e. Kr.

En milsten finns strax ovanför Fristads kyrka och milstenar finns även vidare på vägen till Tärby. Milstenar finns också bevarade i Sparsör och vidare på vägen mot Borgstena.

Vägen från Fristad till Gingri gick förr från Sölebo genom dreven mot utskogen och mot gränsen till Gingri. Sockengränsen mot Gingri var också en häradsgräns.

Vägen från Borås norrut följde i söder sjöstranden vid Öresjö. Under första hälften av 1800-talet byggde Fredrik Sundler en vägsträckning alldeles vid sjön mellan Frufällan och Fristad och tog ut tull för denna sträcka. Där byggdes sedan järnvägen på 1860-talet, och vägtrafiken fick åter flytta upp på Öreskog.

Söder om Mölarp var det ett vadställe över Viskan, just nedanför Lurkås, där de två armarna kring Mölarps ö går samman. Vägsträckningen ovanför vadstället kan skönjas än i dag. Ovanför vadstället finns ett fält med flera domarringar och andra fornlämningar. En träbro lär ha kommit till längre ner utefter ån på 1600-talet. År 1829 byggdes en stenbro med flera valv, Örebro, som fortfarande finns kvar bredvid den nuvarande bron. Här finns också domarringar. På höjderna i Gingri gick parallellt en annan väg från Borås till Gingri.

Sysselsättning

Fristad var en jordbruksbygd, och gårdarna var små sett från vår synpunkt. Kanske hade man ett par hästar, 5–6 kor eller senare fler, höns, får och grisar. Det var den vanliga storleken på gårdar fram till den stora rationaliseringen under senare hälften av 1900-talet. Innan mejerierna kom, fick man kärna smör och ysta ost för att ta vara på mjölken. Torparna gjorde dagsverken på gården, om det var ett dagsverkstorp, och de kunde nyodla i skogen och ha ett par kor och någon gris. Det rådde naturhushållning och man levde av vad gården gav.

På Östra Lundagården bodde militär personal och på soldatboställen indelta knektar.

Skola hölls i Sockenstugan från mitten av 1800-talet. Tidigare var det ambulerande skolor ute i rotarna. Socken var indelad i rotar under ledning av valda rotemästare. Klockaren skulle lära barnen läsa, och skolgången omfattade några månader på året. Det är svårt att få tag i lämpliga klockare, och därför inrättades Klockarebolet som bostad åt klockaren. Det är nu en av hembygdsstugorna. Den förste examinerade läraren i sockenstugan anställdes 1850 och hette Per Widell. När den första folkskolan stod färdig 1861, blev det småskola i sockenstugan. Under åren 1886–1926 var Emma Johansson småskollärare där. Hon efterträddes av Tholda Svensson, som med sina skolbarn fick tåga iväg till den nybyggda Majängens skola vid Skalle år 1931. Sockenstugan revs och virket användes vid uppförandet av ett hus på Skalle, Sjökulla.

När Borås Spetsfabrik flyttade till Gingri på 1890-talet, fick många arbete där. Man kunde också sitta hemma i stugorna och ”dra spets”. Så gjorde ägaren av torpet Högelund Karl Gustafsson. Från gårdarna kunde man sälja smör till arbetarna på fabriken och runt smörpaketet fanns en hemvävd klut. Mönstret togs upp av Borås museum och blev en souvenir.

Vid industrialiseringen av Mölarp blev det många arbetstillfällen, bl.a. på snickerifabriken och sågarna.

Barnen fick tidigt hjälpa till och kunde vara vallpojkar och vallflickor på sommaren. Det finns en sägen om en vallpojke som dödat en länsman, vars hund angrep vallpojken får. På platsen vid vägen väster om Öresjö kastade man upp ett varp.

Dagens landskap, 1950–i dag

I dag används Mölarpsområdet i stor utsträckning för rekreation. Eftersom Kröklings naturreservat tillkom redan 1939 på initiativ av Naturskyddssällskapet i Borås, har området sedan länge varit ett känt utflyktsmål. Mölarps naturreservat bildades genom beslut av Länsstyrelsen i Västra Götalands Län den 28 maj 1990, "Ändamålet med naturreservatet skall vara att bevara områdets limnologiska, biologiska och kulturhistoriska värden, att göra området tillgängligt för friluftsliv och hålla de vårdkrävande miljöerna i hävd."

Mölarps ö

År 1998 tillkom ett nytt område i reservatet, då området väster om järnvägen vid Viskans mynning i Öresjö införlivades. Motiveringen var att området hade stort värde som häck- och rastlokal för ett stort antal fågelarter. Fram till 1996 hade 172 olika arter observerats. Ett fågeltorn har byggts, och spångar har anlagts över sankmarken. Fågeltornet är flitigt besökt, och en vandringsled har anlagts längs Öresjöns norra strand genom Framtid Fristads försorg. Hela området omfattar 65 ha.

År 2005 förklarades Kröklings hage som naturminne, Förvaltare av naturreservatet är Väst kuststiftelsen, i fråga om Kröklings hage i samarbete med Länsstyrelsen.

Fristads kyrkby, till vilken man historiskt kan räkna Mölarpsområdet, hade sedan medeltiden varit ett bygdecentrum. Man placerade kyrkan mitt i byn, för byarna är äldre än socknen med rötter långt ner i förkristen tid. Den rika förekomsten av fornminnen i anslutning till Viskan pekar på områdets betydelse från äldsta tid. Rika förekomster av flinta på åkern vid hällkistan Kungagraven antyder, att där fanns en stenåldersbosättning, kanske också en plats för tillverkning. Åkern höll på att växa igen, men vi försöker hålla den öppen. Inte ska den växa igen i vår tid, om den funnits i 5 000 år!

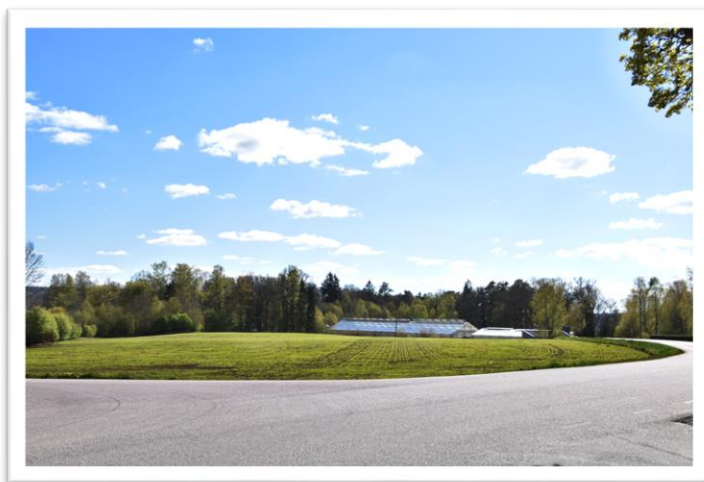
Ett annat centrum uppstod på Fristad Hed, när regementet flyttade dit 1797. På sommaren blommade hela Fristad upp, när det var regementsmöte på Heden. Där var marketenterskor, dansbana, kyrkparader och ett stort midsommarfirande.

I Långjums by hölls ting in på 1600-talet, då tingshus uppfördes i Borgstena, där det fanns gästgivargård. Avrättningar ägde dock fortfarande rum på galgbacken i Fristad, den sista år 1863. Det var samma år som järnvägen kom till Fristad. Om inte regementet funnits på Heden, hade antagligen stationen förlagts söderut på sockenallmanningen, där flera små stugor uppförts. Två av de små sydgötiska stugorna är bevarade och är nu hembygdsstugor, Klockarebolet och Ekalyckan. Fristads Hembygdsförening kom till år 1974 just för att rädda de ålderdomliga stugorna.

Stationssamhället på "Sumpera" växte och blev en serviceort för bygden. Sandbergs affär hade det mesta som behövdes för det dagliga livet, också för lantbruket. Där fanns flera speceriaffärer, bagerier och konditorier, slaktare och charkuteri, fiskhandlare och fotograf, skomakare och

strykerskor, målare och möbelhandlare, blomsteraffär och cykelhandlare, kemikalieaffär och hotell. Allt fanns för livets nödort. Så småningom blev Fristads Skyddskläder socknens största arbetsgivare.

År 1952 blev Fristad storkommun tillsammans med de omgivande socknarna Tämta, Vänga, Borgstena, Tärby och Gingri. Då hade Fristads kommun 5 174 invånare, varav 1 100 bodde i Fristads samhälle. I dag har motsvarande område långt över 9 000 invånare.

Från prästgården mot Lövås

Dagens markanvändning

Området i kyrkbyn och vid Mölarp används i dag fortfarande för jordbruk. En stor del av marken arrenderas av Tågårdens lantbruk i Tärby med en nötkreatursbesättning på ca 300 mjölkkor.

Torpmark växer igen, bl.a. torpet Högelund, där nu en bergstäkt planeras. Ängsmark har blivit åker, men beteshagar finns kvar och används för hästbete. Vid gårdarna Sik och Lundagården har villabebyggelse växt upp. Jorden är utarrenderad. Skara stift äger mark och har sålt några tomter för villabebyggelse. På grund av förekomsten av fornlämningar är det svårt att få bygglov på området öster om kyrkan och prästgården. En handelsträdgård har uppfört växthus nedanför kullen vid Lövås och har en omfattande verksamhet. En antikaffär finns i ekonomibyggnaderna tillhörande Lövås gård. Stora och Lilla Sölebo är avstyckade och bebos av privatpersoner.

Fristad har expanderat mycket västerut, vilket har vållat en obalans. Det har länge funnits planer på mer bebyggelse österut för balansens skull. Men sankmarken mellan samhället och kyrkan lägger hinder i vägen. För dem som köpt tomter och byggt sina hem uppåt Lundagården är det en stor besvikelse, att en bergstäkt planeras på detta område. Genom buller och transporter kommer hela området att påverkas. För ett 20-tal år sedan planerades en ny väg 42 gå i en omfart runt kyrkan, men förslaget avlogs på grund av de stora kulturvärdena i bygden.

Dagens bebyggelse ligger alltså i anslutning till de gamla gårdarna. En ny sorts bebyggelse kommer nu på utskogen mot Gingri, där Gingri Motor har uppfört lokaler för en bilverkstad. Där finns också Leoxinas Djurbutik.

Dagens infrastruktur

Dagens infrastruktur följer den gamla strukturen. Vägen på åsen finns kvar, men en ny väg till Gingri anlades i slutet av 1800-talet. Den går rakt ner från kyrkan och inte bakom kullen vid Lövås. Gingri och Fristad hade då fått gemensam kyrka, och då måste den lätt kunna nås.

Vägen till kyrkan från samhället, Kyrkvägen, har undergått flera förändringar. Förut hade varje by sin kyrkväg, t.ex. Arta kyrkväg, men när samhället växte, anlades en väg, sedermera kallad Gamla Kyrkvägen. I början fick de vägfarande betala tull på denna väg i en tullstuga. Sedan anlades Nya Kyrkvägen på 1900-talet, och den har sedan byggts ut med gångbana och i dagarna också en cykelbana.

Vägarna runt kyrkan är smala och inte anpassade för tyngre trafik, som skulle bli följden av en bergtäkt i området. Stenmuren runt kyrkan går i rät vinkel i vägkorsningen, och där är redan i dag svårt att komma fram med tyngre fordon.

Demografi

I området finns en del pensionärer, men i samband med överlåtelse och nybyggen flyttar barnfamiljer in, så bebyggelsen är ganska blandad demografiskt.

Sysselsättningen är varierande. De

flesta arbetstillfällena finns i Borås. Det finns några egenföretagare såsom handelsträdgård, antikaffär, bilverkstad, värmeinstallationer, tapetserarverkstad och djuraffär. Yoga kloster har haft sina lokaler i utkanten av området mot Gingri. Det sker resor in i och ut från området, både till arbetet i Borås och i vissa fall Göteborg och resor till företagen i området samt till kyrkan och prästgården. Prästgården är ett centrum för kyrkans verksamhet med café och myskvällar, dopkalas, minnesstunder och andra samlingar. Där sker också konfirmand- och ungdomsverksamhet.

Gudstjänster, dop, begravningar och vigslar har kyrkan som samlingspunkt. Vid skolavslutningar räcker parkeringsplatserna inte till. Det blir alltså en hel del trafik i området.

Ekologiska lokaler

Ovanliga fågelarter är strömstare, forsärla och kungsfiskare.

Storskrake och knipa är andra fågelarter, och av fladdermöss finns det åtta olika arter. Grävlingen är vanlig i området, och ibland kan man även se bäver och träd som fällts av bävrar.

Mölarps ö är i sin helhet välbevarad ängsmark och betas varje höst av ungdjur. De gamla askarna är hamlade och utgör viktiga växtplatser för epifyter, alltså organismer som växer på andra växter. Lieslätter bedrivs på sensommaren.

Kröklings hage har många geologiska minnen från istidens slutskede med tappningsrännorna. Där finns lodräta klippväggar och gigantiska stenblock från förkastningssprickor i berget. Hovalids stup är ett sådant exempel. I de djupa ravinerna med bäcken i botten växer hassel och under den; vätteros. Vid bäcken finns gullpudra, svalört och strutbräken.

Vid fågellokalen vid Skalle, som ingår i reservatet, har 212 olika

Viskan nedanför Lövåsens såg

Bäcken över Mölarps ö

fågelarter noterats fram till 2015. Där rastar olika slags fåglar på sina flyttningar. Måsar, gäss, svanar, änder och doppingar rastar där, och flockar av småfåglar passerar på hösten på sin färd mot söder.

Immateriellt kulturarv

Den storslagna naturen i området har givit upphov till många sägner. Folklivsforskaren Klas Olofsson 1861–1942 samlade in den muntliga traditionens berättelser precis innan de försvann. Han gav ut *Folkliv och Folkminnen i Ås, Vedens och Gäsene härader i Västergötland I och II* år 1928 respektive år 1931. Det är ett fantastiskt arbete att han kunnat dokumentera det som just höll på att försvinna. Hans böcker användes sedan som läroböcker i etnologi vid Uppsala universitet, och han hade kontakt med den tidens etnologer som von Sydow i Lund. Vidare fick han flera medaljer och utmärkelser för sitt arbete. I diktböckerna *”Kring kvällbrasan”* och *”Sägner och sanningar”* berättar han sägnerna på vers.

Hällkistan Kungagraven är sägenomspunnen. Det stod ett slag på Jättalyckan vid Lurkås mellan två hövdingar eller kungar, och den ene av dem besegrades. Han flydde över Viskan men tappade då sin guldkrona, som fortfarande ligger och glittrar i Viskan. Efter sin död begravdes han i Kungagraven, som hällkistan kallas. Därifrån ska han komma tillbaka och hämnas tillsammans med sina tolv kämpar.

Om Hovalida stup berättas följande: Trollkonan Kitakäsa Kyta besökte Hovalida gård, där man höll på att brygga dricka. Hon var trollkunnig och kunde få bryggningen att misslyckas. En sådan kvinna kallades vörtasnuttra. Men bonden i Hovalida gård tog sin psalmbok, stål och flinta och gav sig iväg efter vörtasnuttra när hon slank iväg mot Hovalida berg. När bonden slog flintan mot stålet i Herrans namn, förstenades hon, och man kan fortfarande se hennes profil i Hovalida stup.

”Dov en ton i berget går

krafterna i grunden bända,

men hon står där år från år

och skall stå till tidens ända”.

Nedanför Kröklings hage finns Iglasjön, som också omges av sägner. I Häxprovet berättas om häxan Inga, som anklagas för trolldom. Hon fick undergå häxprovet och kastades i sjön. Om hon sjönk, var hon oskyldig, men hon flöt och ansågs då skyldig.

”Visst blev hon av Djävulen buren i land

men bands på ett bål invid Iglasjöns strand.”

På den plats där hon dog sprang det fram en källa, Iglakällan. Där offrades pengar in i vår tid, och källan ansågs helig.

Många besökare kommer varje dag till Mölarp och Kröklings hage. Parkeringsplatsen kan vara full. Föreningar och organisationer besöker kvarnen, och där är serveringar. Vi guidar och berättar och vandrar runt.

I april anordnas Bollarännet, då hembygdsföreningen samarbetar med idrottsföreningar, som har sålt 3 000 lotter. Lika många bollar med nummer på slängs i Viskan. Det är kaffeservering, tipspromenad och lotterier och ett rikt folkliv. I maj har vi sedan 1984 haft Mölarpsdagen, då vi mal mjöl i kvarnen och har utställningar, hantverkare och serveringar. Den 6 juni firas nationaldagen med musik, tal och servering. Första söndagen i september har vi sågdagen med Lövåsens såg i gång, åkturer med häst och vagn, serveringar, kolbullar och vandring på kyrkstigen. På sommaren är det friluftsgudstjänst och serveringar av kaffe och våfflor samt konstutställningar och hantverk i kvarnen. Vi hyr också ut kvarnen och tar emot besöksgrupper.

Men hela tiden finns en skugga av den planerade bergtäkten. Ska buller och olägenheter från den få förstöra alla de immateriella värden som finns i området? Och hur går det med vattentäkten Viskan? Hur går det med vattenvårdsarbetet och Sportfiskarnas arbete för att rädda öringen och flodpärlmusslan, som lever i symbios? Den kan bli upp emot 300 år gammal. Den lokala föreningen "Viskan norr om Borås" arbetar med att restaurera vattenvägen. Ett omlöp har byggts förbi dammen vid Mölarp och stenar, block och lekgrus har placerats ut. Öringtätheten har ökat något, och det är nödvändigt för att flodpärlmusslan ska överleva. Även ål och lake gynnas av arbetet. Detta arbete måste få fortsätta.

Framtidens landskap

Vi hoppas att vårt område även i framtiden ska kunna ge människor avkoppling, rekreation och upplevelser av natur och kultur liksom estetiska upplevelser. Många kommer hit från Borås, och stadens invånare behöver det vi har att erbjuda av harmoni, lugn och avkoppling.

Vi hoppas att skolorna ska förlägga sina klassavslutningar till Mölarp som hittills, att flera hundägare upptäcker platsen, att olika grupper åker ut för att grilla på grillplatsen och gå tipspromenad på djungelstigen och att området ska kunna få fortsätta att vara en fridfull oas utan störande inslag.

Vi hoppas också att människorna i området ska kunna fortsätta leva på det sätt som de har förväntat sig, när de bosatt sig här. Vi hoppas kunna erbjuda tomter i Fristads kyrkby för framtida villabebyggelse utan oron för en bergtäkt i närheten. De som byggt här framhäver just lugnet och stillheten som avgörande faktorer.

Vi hoppas att prästgården och kyrkomiljön får vara intakt som samlingspunkt för många människor med de immateriella värden som finns där utan inslag av dåande lastbilar och stenkrossar.

Vi hoppas att Fristad kan få fortsätta att vara en fristad för jäktade och oroliga människor. Blir Fristad en fristad även i framtiden?

Ann-Britt Boman

Vice ordf. i Fristads hembygdsförening

Omlöpet vid Mölarp

Referencer

Bilder:

Ensamrätt -

Malin Ståhlklinga

Litteratur:

Kyrkböcker och sockenstämmoprotokoll

Bondekam, Torgny, redaktör: En bok om I 15 1624-1974, 1974

Högberg, Ola: Naturrestatatet Mölarp 2016

Olofsson, Klas: Folkliv och folkminne i Ås, Vedens och Gäsene härader i Västergötland del I 1928

Olofsson, Klas: Folkliv och folkminne i Ås, Vedens och Gäsene härader i Västergötland del II 1931

Olofsson, Klas: Kring kvällbrasan Nytryck 1987

Rydin, Bertil: Fristad 1951–1973, 1973

Thulin Gustaf: Torpen i Fristads socken 1971

Warholm, Joh. W. Skara stifts herdaminnen 1871

Kartor:

Fristad år 1646. Weens Häradst Fristad Sochn Kyrkogården, redovisning av ägo-områden och Lundagården. Geometrisk avmätning

Charta över inägorna vid Fristad Prästegård, Sik, Östre och Wästrelunnaårdarne samt Sölebo Storegården. Storskifte åren 1796 och 1797 av Axel Radelin

Ekonomisk karta över Fristad 1897